

3.1 *Inventář vokálních a konsonantických foném*

V tomto textu budeme bez rozpaků používat výrazů jak *foném* (případně *fonéma*), tak *hláska*; toho druhého zvláště v podobách *samohláska* a *souhláska*. Přitom půjde stále o fonologický popis. Fonémy // hlásky nás zajímají pouze jako stavební jednotky morfů, takže pohledem zkoumání se soustředíme na jejich schopnost vyjadřovat rozdíly morfématického obsahu. O jejich jazykově pertinentních zvukových rysech – at' již akustických nebo artikulačních – se budu zmiňovat jenom v případě zvláštní potřeby v okrajových poznámkách.⁸ Pro snazší manipulaci si litevské hlásky // fonémy utřídíme pomocí běžně užívaných pojmů jako «samohláska přední krajní dlouhá» (⇒ *ī*), «souhláska nesonorní sykavá ostrá neznělá palatální» (⇒ *s'*). Fonetickou podstatu oněch pojmů vykládat nebudeme, vždy však výslovně uvedeme, která litevská fonémata jsou těmito pomocnými (sic!) charakteristikami označena. Fonématický inventář soudobé spisovné litevštiny zde rozebíráme a popisujeme na pozadí referenční gramatiky DLKG (§§ 11-24).

3.1.1 Vokální je v litevštině ta hláska, která je sama o sobě schopna tvořit slabičný vrchol.⁹ VOKALICKÝCH FONÉMŮ (fonémat) má litevština v domácích slovech 10. Jejich přehled podáváme v tabulce T 3.1. Horní řádek tabulky uvádí samohlásky krátké (*Ų*), dolní dlouhé (*Ū*); fonologický protiklad délky se může foneticky realizovat nejen artikulační délkou, ale též napjatostí. Uspořádání sloupců tabulky odleva doprava odpovídá přechodu od samohlásek

⁸ Foném je fonémem (fonéma fonématem) právě svou VÝZNAMOVOU RELEVANCÍ. Použil-li jsem výrazu JAZYKOVÁ PERTINENCE, motivovaného právníkem češtinou, chtěl jsem zdůraznit, že i fonetické rysy věcně přísluší (≅ pertinence) do systému jazyka. I hláska coby fonetická jednotka je totiž zvukovou abstrakcí. Vždyť jen díky tomu, že odhlíží od mnoha fyzikálních i fyziologických parametrů, je fonetika schopna tvrdit a potvrdit, že v různých konkrétních promluvách se uplatnila stejná hláska.

⁹ Litevština nezná slabiky tvořené pouhými sonorami, jakou dokládá právě užitě české slovo *vr|xol*. Jeho litevský protějšek *vir|šus* (od prosodématické složky teď pro jednoduchost odhlížíme) má v první slabice za vrchol smíšenou dvojhlásku *ir* tvořenou vokálem *i* a sonorou *r*.

předních (tři sloupce zleva, obecné značení V¹) k zadním (tři sloupce zprava, obecné značení V⁴). První a poslední sloupec obsahuje samohlásky krajní, třetí a čtvrtý, samohlásky středové. Nestředové nekrajní samohlásky (druhý a pátý sloupec) označujeme za úzké. O krátké a dlouhé samohlásce téhož sloupce říkáme, že mají stejný *timbre*.

T 3.1

ī	ē	ě	ā	ō	ū
ī	ē	ē	ā	ō	ū

Kromě toho uvádí DLKG (§ 11) okrajový alofon [ě] (krátké úzké *e*) a okrajový foném /ō/ (krátké úzké *o*), jež vyplňují neobsazená místa horního řádku tabulky. Jejich výskyt je vázán na slova přejatá (cf. infra 3.1.3 sub C).

3.1.2 POZNÁMKY GRAFÉMATICKÉ

- Krátké samohlásky /ī/, /ē/, /ā/ a /ū/ se v domácích slovech zapisují po řadě grafémy {i}, {e}, {a}, {u}.
- V přejatých slovech, kde jediné se vyskytují, se krátké úzké [ě] zapisuje rovněž grafémem {e} a krátké úzké /ō/ grafémem {o}.
- Dlouhé úzké /ē/ se zapisuje grafémem {è}, dlouhé úzké /ō/ grafémem {o}.
- Krajní dlouhé fonémy /ī/ a /ū/ se zapisují grafémy {y}, {i}, resp. {ū}, {u}. Volba mezi jednotlivými možnostmi, což je záležitost pravopisná, odráží – ne zcela důsledně – vztahy morfématické.
- Středové dlouhé fonémy /ē/ a /ā/ se zapisují grafémy {e}, {è}, resp. {a}, {ā}. Volba mezi jednotlivými možnostmi, což je záležitost pravopisná, odráží – ne zcela důsledně – vztahy morfématické. Protiklady /ē/ :: /ē/ ani /ā/ :: /ā/ se v litevské grafematice vůbec nemusejí odrazit.

Nad samohláskovými grafémy se v litevských lingvistických i některých učebních textech zvláštními symboly vyznačují slabičná prosodémata. Tradičně se užívá kombinovaného značení, kde jeden symbol vyjadřuje jak polohu přízvuku, tak intonační charakteristiku. Jde o znaménka akút (´),¹⁰ cirkumflex (˘) a gravis (˘). Běžně se pak říká, že litevština má trojí přízvuk, což je fonologicky nesprávné: litevština má přízvuk jenom jeden. Vztah přízvuku a intonací vyložíme v následujícím oddíle 3.2, do té doby budeme ve fonetických i fonologických zápisech vyznačovat pouze polohu přízvuku, a to symbolem (´) umístěvaným před přízvukovou slabiku; cf. /kar|´tū/ vs. /´kar|tū/.

3.1.3 POZNÁMKY FONOLOGICKÉ. Důsledně odlišujeme délku samohláskovou od délky slabičné: první se je protikladem fonématickým, druhá prosodématickým. Samohláska zakládá slabiku a dlouhá samohláska zakládá slabiku dlouhou. Dlouhou slabiku však může zakládat i samohláska krátká, je-li zapojena do dvojhlásky.

¹⁰ Pozor, znaménko dosti podobné akútu (´) vyjadřuje u souhlásky její palatálnost, cf. 3.1.5, 3.3.

Pro pochopení soustavy litevských samohlásek musíme vyjít od otázky, zda samohlásková délka jakožto rys fonématický zakládá korelaci, sc. zda dlouhou samohlásku (\bar{V}) můžeme chápat jako krátkou (\check{V}), jež byla doplněna o příznak délky (či zda snad – zní to podivně, ale je to nenapadnutelé – krátká je dlouhá doplněná o příznak krátkosti), a zda se protiklad $\check{V} :: \bar{V}$ může neutralizovat. Tuto otázku rozebereme ve třech krocích.

A) Dlouhé středové hlásky $[\bar{e}]$, $[\bar{a}]$ mají dvojí morfonologickou existenci: jednak jako poziční varianty (alofony) fonémů $/\check{e}/$, $/\check{a}/$, jednak jako samostatné fonémy $/\bar{e}/$, $/\bar{a}/$.

- Alofoničnost $[\bar{e}]$, $[\bar{a}]$ vůči $/\check{e}/$, $/\check{a}/$ se projevuje jedině pod přízvukem domácích (!) slov (cf. ĩnfrā 3.2.2), a to (i) u jména ve kmeni substantíva, adjektíva i participia, cf. I.SG MASC $[g'ě|rũ]$ vs. G.SG MASC $[g'ē|rō]$ 'dobrý', I.SG $[gã|rũ]$ vs. G.SG $[gã|rō]$ 'pára'; (ii) u slovesa jedině ve kmeni PRAES vs. PRAET, cf. 1.SG PRAES $[n'ě|šũ]$ vs. NON-PERS PRAES $[n'ē|šã]$ 'nese', 1.SG PRAET $[kã|s'ãũ]$ vs. NON-PERS PRAET $[kã|s'ē]$ 'kopal'. V uvedených případech se krátké středové samohlásky dluží v kmeni pod přízvukem povinně.

Alofonické hlásky $[\bar{e}]$, $[\bar{a}]$ se v litevském pravopise důsledně zaznamenávají grafémy $\{e\}$, $\{a\}$, a je-li nad jejich slabikami vyznačen přízvuk, pak znaménkem cirkumflexu: $\{gēras\}$, $\{gāras\}$.

- Dloužení pod přízvukem (stejně jako krácení mimo přízvuk) by samo o sobě bylo hezkým příkladem neutralizace korelačního příznaku. Jak je to s fonologičností délky u středových samohlásek? Významovou relevanci protikladů $/\check{e}/ :: /̄e/$, $/\check{a}/ :: /̄a/$ dokládají (i) pod přízvukem ojedinělé minimální dvojice, cf. $/'m'ēs/$ 'hodí' :: $/'m'ēs/$ 'my', $/'mã|nõ/$ 'můj' :: $/'mã|nõ/$ 'myslí si' (fonologická délka se přitom realizuje především délkou artikulační); (ii) mimo přízvuk pak soustavné opozice v koncovkách, cf. N.SG $/'vã|nã/$:: A.SG $/'vã|nã/$ 'vrána', I.SG $/'g'ēr'|v'ē/$:: A.SG $/'g'ēr'|v'ē/$ 'jeřáb' (fonologická délka se přitom realizuje především napjatostí).

- I když se omezíme pouze na fonologické protiklady, musíme se vyrovnat se skutečností, že krátké středové fonémy $/\check{e}/$, $/\check{a}/$ stojí ve dvojí délkové opozici: (i) vůči dlouhým středovým (širokým) $/̄e/$, $/̄a/$, (ii) vůči dlouhým nestředovým (úzkým) $/̄ē/$, $/̄ō/$. Korelace (i) a (ii) přitom nelze zaměňovat: fonologičnost $/̄a/ :: /̄ō/$ dokládá na tvarech slovesa *rãšo* 'píše' protiklad PART.PRAES $[rã|šã]$:: $[rã|šō]$ IND.PRAES, fonologičnost $/̄e/ :: /̄ē/$ pak u stejné lexikální jednotky protiklad PART.PRAET $[rã|š'ē]$:: $[rã|š'-ē]$ IND.PRAET.¹¹

ad (i) Odhlédneme-li od opozic morfologicky nemotivovaných, cf. $/'kãš/$ 'bude kopat' :: $/'kãš/$ 'bude kousat', pak protiklad délky a krátkosti ve stejném vokalickém timbru, který je morfologicky motivovaný, sc. který vyjadřuje různé derivační procesy u stejného lexikálního kořene, je vždy výsledkem přehodnocení jistého fonématického segmentu: jde o náhradní dlužení krátkého vokálu v důsledku fonémové akomodace morfů, cf. $/'kãš|d-ō/$ 'kousal' → $/'kãš|d-ē-tū/ > /'kãš|tū/ > /'kãš|tū/ ≡ \{kãš|tū\}$ 'kousal by'. O náhradním dlužení mluvíme proto, že slabičná délka se uchovává: krátké *ã* ve tvaru *'kãš|dō* je součástí diftongu *ãš*, který je vrcholem dlouhé slabiky. Minimální dvojici by představovaly tvary IND.PRAES $\{kãnda\} ≡ /'kãš|dã/$ 'kouše' :: PART.PRAES $\{kãnda\} ≡ /'kãš|dã/ < /kãš-d-ã-nt/$ 'kousající'. Jde nicméně o vztah his-

¹¹ Uvedené příklady jsou systémové, morfologicky podepřené – a z morfologických důvodů leží vždy ve slabikách nepřízvučných. Nesystémové dvojice – zato ve slabikách přízvučných – dokládá třeba $/'kãvã/ :: /'kõvã/ (≡ \{kãvã\} 'káva' A.SG :: \{kõvã\} 'boj' A.SG)$ nebo $/'t'ēvas/ :: /'t'ēvas/ (≡ \{t'ēvas\} 'tenký' N.SG MASC :: \{t'ēvas\} 'otec' N.SG)$.

torický, zakončení *-ā* v systému sice nahrazuje koncovku *-ǎ*, není však mluvčími vnímáno jako výsledek aktuálního přehodnocení */-ǎ-nt/ > /-ā/ ≡ {-a}*.

ad (ii) Systematické morfonologické dlužení nepodmíněné hláskovým či slabičným okolím, tedy takové, které samo nese jisté morfématické funkce, se důsledně děje se změnou vokálního timbru, cf. 1.SG PRAES */vǎ|'g'ũ/ ↔ 1.SG PRAET /vō|'g'ǎũ/* 'kradl' (kmenotvorný protiklad PRAES :: PRAET stojí na proměně *ǎ ↔ ō*), 1.SG PRAES */lě|'k'ũ/ ↔ 1.SG PRAET /lē|'k'ǎũ/* 'letěl' (kmenotvorný protiklad PRAES :: PRAET stojí na proměně *ě ↔ ē*). Tyto protiklady neutralizaci nepodléhají.

Vidíme tedy, že krátké středové fonémy stojí ve dvojí délkové opozici, z nichž jenom jedna je neutralizovatelná. Lze alespoň na té postavit délkovou korelaci? Nutným předpokladem je, aby se dala uplatnit též na krajní samohlásky.

B) Krajní fonémy přední */ī/ :: /i/* i zadní */ū/ :: /u/* stojí navzájem v jediné délkové opozici. Ta pokrývá jak morfonologické případy kontextově podmíněného náhradního dlužení, cf. IND.PRAES {mýli} ≡ */'m'ī|l'ī/* 'miluje' :: PART.PRAES {mýli} ≡ */'m'ī|l'ī/ < /'m'ī|l'īnt/* 'milující' (se stejnou výhradou systémové neaktuálnosti uvedeného vztahu, jakou jsme uvedli sub A), tak případy morfématicky funkčních vztahů, cf. 1.SG PRAES */tū|'p'ũ/ ↔ 1.SG PRAET /tū|'p'ǎũ/* 'usedl (do dřepu)' (kmenotvorný protiklad PRAES :: PRAET stojí na proměně *ũ ↔ ū*). Ani v jednom případě délkový protiklad neutralizaci nepodléhá.

• Na korelační vztah by mohla ukazovat morfonologická disociace dlouhých krajních samohlásek. Ta skutečně umožňuje vidět dlouhý krajní vokál jako uspořádanou dvojici (krátký vokál – polosamohláska), jež se podle okolí realizuje buď jako jednoprvkový segment (dlouhá samohláska), nebo jako uspořádaná dvojice (krátká samohláska – souhláska), cf. {lýti} 'pršet' ≡ */'l'ī|t'ī/ ≅ /'l'-ī-ī|t'ī/ ↔ /'l'-ī|-ī-ō/ ≅ /'l'ī|jō/ ≡ {lijo}* 'pršelo', {būti} 'být' ≡ */'bū|t'ī/ ≅ /'b-ū-ū|t'ī/ ↔ /'b-ū|-ū-ō/ ≅ /'b-ū|-v-ō/ ≡ /'bū|vō/ ≡ {būvo}* 'bylo'. Proti korelačnímu chápání samohláskové délky však vyvstává zásadní námitka, že «délkový příznak» je pokaždé jiný (jednou *ī*, podruhé *ū*) a navíc se může osamostatnit jako zvláštní foném. K morfonologickému uchopení uvedené disociace se vrátíme v oddíle 3.4.

C) Zdůrazňovali jsme výše sub A, že dlužení krátkých středových samohlásek pod přízvukem se týká domácích litevských slov. Ve kmeni jména přejatého se */ě/* pod přízvukem nedlouží, cf. N.SG [fa|kul'|t'ě|tas] :: L.SG [fa|kul'|t'ě|t'ě], */ǎ/* však ano, cf. G.SG [pǎ|nō|'rǎ|mōs] :: N.SG [pǎ|nō|rǎ|'mǎ].¹² S čím souvisí tato asymetrie? S «dírami» v prvním řádku tabulky T 3.1.

• Starší výpůjčky interpretují výchozí, cizí [ō] jako domácí [ǎ] a vztahují na ně všechny vlastnosti této domácí hlásky, včetně jejího dlužení ve kmeni pod přízvukem, cf. N.SG [dāk|tǎ|rās] :: G.PL [dāk|tǎ|rū] 'doktor'.¹³ Novější výpůjčky výchozí [ō] přebírají jako novou hlásku [ǎ], jež se v kmeni pod přízvukem nedlouží, cf. N.SG [m'ě|tō|dās] :: L.SG [m'ě|tō|d'ě] 'metoda'.

¹² V koncovkách, jež i u přejatých slov jsou domácí, litevské, se [ǎ] ani [ě] pod přízvukem nikdy nedlouží.

¹³ Cizí [ō] je tak po přejetí v domácím [ǎ] ztotožněno s přejatým cizím [ǎ], jež se pod přízvukem rovněž dlouží, cf. [fǎb|r'i|kǎ] :: [fǎb|r'i|kǎntās].

- DLKG (§ 11) uvádí krátké úzké [ě], cf. [‘m’ětrās] ‘metr’ i ‘metrum’,¹⁴ jako výslovnostní variantu, která se vyskytuje pouze u části mluvčích spisovné litevštiny. Z podání DLKG lze získat dojem, že tato výslovnostní varianta je nová. Její výskyt zpět do minulosti, byť jen ve XX. století, lze těžko dokázat. Lze však prokázat (ze slovníků), že spisovná norma, jež se v litevštině utvářela teprve ve XX. století, vždy požadovala (jako znak výpůjčky, kulturního evropeismu?), aby pod přízvukem znělo nedloužené [ě].¹⁵ At’ již byla či nebyla výslovnost krátkého [ě] timbrově rozdvojena, byl zde prokazatelně dvojitý morfonologický status krátkého [ě], starý, projevující se kmenovým dloužením, a nový, projevující se kmenovým nedloužením. V novém, nedlouženém vztahu představuje krátké ě, at’ již úzkého či širokého timbru, přední vokál morfonologicky plně symetrický k nedlouženému [õ].
- Nová hláska [õ] se stačila fonologizovat, jak dokládají dvojice /‘jõ|tās/ ‘ióta’ :: /‘jõ|tās/ ‘na koni’, /‘jõ|nās/ ‘ión’ :: /‘jõ|nās/ ‘Jan’. Krátké úzké [ě] se nefonologizovalo.

SHRNĚME. Litevština má 10 + 1 vokalický foném, které sice znají protiklad délky, ne však délkovou korelaci. Rozdíl vokálu dlouhého a krátkého je na úrovni protikladů «přední» :: «zadní», «středový» :: «krajní». Se všemi právě uvedenými rysy budeme nadále pracovat jen z hlediska jejich kombinatorických vlastností a funkčních proměn.

3.1.4 KONVENCE (DOČASNÁ). Abychom zjednodušili zápis litevských samohlásek, budeme na úrovni morfonologického popisu označovat:

- krátké [ĭ], [ě], [ă], [ŭ] po řadě symboly /i/, /e/, /a/, /u/;
- dlouhé nekrajní nestředové (úzké) [ē], [õ] po řadě symboly /è/, /o/;
- dlouhé středové [ē̄], [ā] symboly /ē/, /ā/;
- dlouhé krajní [ī], [ū] symboly /ī/, /ū/;
- okrajové krátké [õ] symbolem /õ/;
- okrajové krátké [ě] nijak zvlášť značit nebudeme, neboť fonologicky je to /e/.

Zvolená konvence přibližuje náš morfonologický popis zvyklostem litevské grafematiky. Z hlediska fonologického systému by jistě bylo vhodnější značit dlouhé úzké [õ] nejspíš /à/ (v «umírněné» variantě pak třeba /ò/), analogicky k /è/.

3.1.5 KONSONANTICKÝCH FONÉMŮ uvádí DLKG (§§ 18, 24) celkem 45, z toho 8 periferních. Dají se uspořádat do korelací neznělý :: znělý, e.g. *k* :: *g*, a nepalatální :: palatální, e.g. *k* :: *k’*. Soustavu litevských fonémů uvádíme v síti obou korelací. Páry v palatální korelaci uzavíráme do kulatých závorek, korelaci znělostní vyznačujeme mezi závorkami.

V domácích slovech vystupují souhláskové fonémy